

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПОВОЛЗЬКИХ СТЕПАХ У XVI-XIX століттях

Валентина СИНЕЛЬНИКОВА

Проблема розвитку культури народу в іноетнічному та іншомовному середовищі має важливе теоретичне і практичне значення. Ця проблема стосується й українців, яких тільки в республіках колишнього СРСР налічується близько десяти мільйонів, крім того, щонайменше два мільйони українців живуть у країнах зарубіжної Європи, Американського континенту і навіть в Австралії.

І хоч вони проживають у різних країнах і неоднакові у соціально-політичному плані, разом з тим не можна не помітити, що у них історично склалося багато спільних рис: мова, принаймні у сфері сімейного побуту, окремі риси національної психології, певні особливості культури, етнічна самосвідомість. Їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножити, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною.

В останні десятиріччя в Україні значно активізувався інтерес науковців до життя українців у діаспорі, чому сприяло і становлення України як незалежної держави. Майже 4,5 мільйони вихідців з України своєю другою батьківщиною обрали Росію, тому, звичайно, їх життя в тих російських регіонах, де є великі компактні українські поселення, не залишилося поза увагою дослідників (1).

Офіційно основними регіонами компактного проживання етнічних груп українців у Росії визнають "суміжні з Україною райони Курської, Воронежської, Ростовської, Білгородської областей, північний Кавказ, південний Урал, Сибір" (2). Але ж численні поселення українців існують і в інших областях Росії, наприклад, у Волгоградській області, територія якої пролягає на південному сході європейської частини Росії у низинах річок Волги та Середнього Дону, у зоні степів та напівпустель. Нині у Волгоградській області проживає близько 82 тисяч осіб, які вважають себе українцями — це приблизно 3,1% від усього населення області, одна з найбільших за чисельністю національних меншин. На північному сході області — у Новоніколаєвському, Єланському, Руднян-

ському, Жирновському, Данилівському, Старополтавському та інших районах — українці складають до 10-20% усього населення.

До середини XVI ст. ці степові простори — "Дике поле" (так називали цю територію у державних документах того часу) — були на окраїні спочатку Київської Русі, а потім — Російської держави, і служили своєрідним щитом від нападів кочівників. Тому були майже не заселені. Після розгрому Астраханського та Казанського ханств у середині XVI сторіччя починається інтенсивне заселення та господарське освоєння Росією безмежних просторів Нижнього Поволжя і Середнього Подоння. Одну з головних ролей у цьому процесі відіграли вихідці з України: у "Дикому полі" вони шукали вільного життя. Навіть важкі природні умови не ставали для них перешкодою. Українські селяни-втікачі фактично принесли у ці дикі степи культуру землеробства, а за великим рахунком — і культуру православ'я. Будувати села українці завжди починали із спорудження церкви. Храми, як правило, освячувались у церковні свята і носили їх назву. А від назви храмів походили імена і українських поселень. Наприклад, ще до середини XIX сторіччя селище Рудня Волгоградської області мало назву "слобода Успенська" — у центрі селища і нині є храм Успіння Пресвятої Богородиці. Село Олійниково було слободою Сергієвською — до 50-х років XX ст. у центрі села стояв храм св. Сергія Радонежського. Село Ільмень мало назву "слобода Богословська" — церква Івана Богослова існувала в селі від його започаткування у 60-х роках XVII ст. і була зруйнована у 60-і роки XX ст.

На нові місця проживання українці часто переносили українські назви — як спогад про покинуту батьківщину. Наскільки поширеним було це явище, коментує професор І. Г. Долгачов: "масове становлення топонімів на території області відбувалося з XVI ст. у зв'язку з притоком вихідців з центральних областей Росії і України і виникненням поселень" (3). З появою українців у поволзьких степах з'явилися села з такими назвами: Українка, Київка,

Новокиївка, Харківка, Стара Полтавка, Нова Полтавка, Криниця, Ветлочки, Майдан та ін.

Етнічна пам'ять українських переселенців і досі зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною. Наприклад, мешканців сіл Новокрасино та Ягідне Руднянського району ще до 80-х років ХХ ст. жителі сусідніх сіл у побутовому спілкуванні називали "княнами". Документальних підтверджень про те, що засновниками цих сіл були вихідці з Київщини, на жаль, не збереглося. Але, зважаючи на це прізвисько, можемо це цілком певно стверджувати.

У другій половині ХVІІІ ст., з ліквідацією Запорозької Січі і поширенням впливу російського уряду на степи Півдня України, посилюється приплив втікачів з України на Дон та у поволзькі степи. Міграція українського населення на Дон досягла у цей час величезних розмірів. Поселенці вирушали на землі донських козаків із сім'ями, худобою, інвентарем. Донське козацтво, особливо домовите, зацікавлене у дешевих робочих руках, використовуючи легальні та нелегальні шляхи, сприяло вивезенню українських селян на Дон. Незважаючи на жорстокі заходи, які царський уряд вживав до втікачів та їхніх помічників, з року в рік на Дону їх з'являлося дедалі більше. У 1763 році за результатами перепису виявилось, що у козацьких станицях та хуторах мешкало близько 20 тисяч українців, а всього через тридцять років, наприкінці ХVІІІ ст., їх кількість зросла майже втричі: українців нараховувалося вже понад 57 тисяч (4).

Виплачуючи за українців ("хохлів") у державну казну подушний семигривневий податок, донські старшини дивилися на них як на свою власність. Однак потік кріпаків-утікачів з України — не зменшувався. Цьому сприяло й те, що деякі донські отамани за обробіток цілинних земель надавали українцям певні пільги. Наприклад, у середині ХVІІІ ст. за придушення військового бунту царський уряд подарував отаманові Данилу Єфремову велику ділянку землі уздовж річки Медведіца. Отаман Єфремов заснував на цих землях слободу, яку на свою честь назвав Даниловкою. Першопоселенцями тут були селянські родини, перевезені Данилом Єфремовим із Слобожанщини. Усі вони були кріпаками і нічого не мали, крім своїх працьовитих рук. Незважаючи на жорсткі заборони, отаман приймав усіх утіка-

чів, кожному давав по п'ять рублів "на заведення" і звільняв від усякої праці на себе на п'ять років. Після панщини це було справжнім раєм. Тому і йшли сюди люди безперервним потоком. Даниловка швидко росла: якщо за даними перепису 1801 року у слободі було 355 подвір'їв, то у 1865 році — вже 510, де мешкало близько 3,5 тисяч вихідців з України. Аналогічним чином виникли села Камінний Брід, Ольховка, Стефанівка та ін. (5)

Слід наголосити, що, засновуючи нове життя у цих місцях, українці намагалися селитися окремими від козаків етнічними масивами. Наприклад, уздовж річки Медведіца, притоки Дону, козаки селилися на лівому березі, а "хохли" — на правому. Часто ці селища були навпроти одне одного і з'єднувалися через річку мостами. І досі живуть по-сусідству через річку українське село Орехово і козацька станиця Островська, слобода Даниловка і хутір Красний, село Сидори та хутір Раздори, слобода Михайловка і хутір Старосельє. Ця етнічна відособленість і є, певно, головною передумовою збереження у згаданих поселеннях української мови як основної у побутовому спілкуванні, особливостей українського менталітету (гостинність, особливе ставлення до батьків і старших у роду: зокрема, звернення до батьків на ви тощо), особливостей української кухні, українського фольклору. Наприкінці ХІХ ст. член Імператорського географічного товариства В. П. Семенов підкреслює: "Малороссы живут частью отдельными слободами, частью вместе с великороссами, но почти никогда с другими народами. Живущие отдельно от великороссов сохраняют в неприкосновенности свой быт и язык, а поселившиеся вместе с великороссами заметно теряют свои типические отличия, подчиняются влиянию их в costume, языке и прочем" (6).

Але поволзькі степи освоювали не тільки селяни-втікачі. Це були і мешканці Харківської, Полтавської, Київської та інших областей центральної та східної України, яких царський уряд вербував для поселення у донських та волзьких степах з метою найбільшого господарського освоєння і культивуації цих безмежних просторів. Одним з перших, хто почав втілювати таку політику у житті, був Петро І.

На початку ХVІІІ ст. великі земельні масиви Поволжя та Подоння ще були слабо за-

селені, оскільки найвужча частина межириччя Волги і Дону — Переволока — не мала захисту. Через цю прикордонну зону кочівники легко вдиралися у російські землі. У 1717 році цар підписує указ про будівництво від Царицина (нині Волгоград) до козацького містечка Паншина “укрепленной черты”, яку згодом назвали Царицинською сторожовою лінією. Завдовжки близько 60-и верст, вона була на той час однією з найбільших фортифікаційних споруд у Європі. Солдати, які замість грошової та хлібної платні отримували ділину ниву, не були в змозі і прогудувати себе, і нести варту на лінії. Тому згодом цар своїм указом дав дозвіл на поселення уздовж сторожової лінії “охочих свободных людей”. Великий шггат вербувальників зайнявся набором людей для розселення на відведеній території. Причому наголошувалося саме на залученні українців. Одному з них, Якову Житкову, особливо підкреслювалося в указі, “у той линии селить ему черкас (тобто українців), а великоруського народу никаких людей для селитьбы не принимать” (7). І ще раз, вже при особистій зустрічі з Я. Житковим, Петро I наголосив, що “новопоселенные люди должны быть только черкасами, а если появяться великороссияне, то их нужно возвращать на прежнее местожительство под страхом жестокого наказания” (8).

Певно, після масових козачих антиурядових виступів на чолі з К. Булавиним цар вже не мав довіри до козаків, і задля упокорення бунтарського духу вирішив роззосередити їх, поселивши у споконвічних козацьких місцях якомога більше українців, і до того ж, не козаків. Вербувальник Житков активно взявся до роботи: тільки впродовж 1722 року він загітував і переселив у відведені місця 115 родин з України (9). Загалом українські переселенці у 20-х роках XVIII ст. заснували уздовж сторожової лінії — по річках Іловля, Пічуга і Дубовка — село Красний Яр, хутори Петруніни, Костарьови, Соломатіни, Барановські та багато інших.

Українські селяни у поволзьких степах займалися не тільки землеробством, а ще й скотарством, рибальством, бджільництвом, городництвом, торгівлею, різними промислами. З середини XVIII ст. одним з найбільш значущих виробництв в економіці краю став солевидобуток, у розвиток якого українці теж зроби-

ли свій внесок. У 1747 році, після ретельного обстеження озера Ельтон, московський уряд видав наказ “об учреждении комиссарства по добыче соли на нем” (10). У місті Саратові була створена Низова соляна контора, яка і стала на чолі усіх солерозробок. І знову знадобилися вербувальники: знаючи, що українці віддавна займаються чумацтвом, царський уряд почав вербувати в Україні селян-чумаків. З ними Низова соляна контора уклала угоду на перевезення солі від озера Ельтон до міст Саратова і Камишина, де були побудовані “магазинны” — склади та пункти продажу солі. Початок соляного промислу на озері Ельтон визначають 1747 роком, коли у вересні до Саратова прибув перший транспорт з сіллю. Доставили його чумаки з Полтавської та Харківської губерній на чолі з Іваном Осиповим (11). На початку 50-х років XVIII ст. у безмежних степах Заволжя уздовж соляного шляху — “тракту” почали з’являтися саманні вибілені хати з плетеними коминами. Це українські селяни-чумаки засновували тут свої поселення. Так з’явилися великі чумацькі слободи Покровська (нині м. Енгельс Саратовської області), Миколаївська (нині м. Миколаївськ Волгоградської області) та багато інших.

Наприклад, у селі Валуєвка, що на північному сході Волгоградської області, у 1851 році вже було 112 подвір’їв, основне населення склали візники солі — “малороси” з Полтавської та Харківської губерній, як зафіксовано у старих церковних книгах (12). Як і півтора сторіччя тому, частіше за інші зустрічаються нині у селі прізвища Шевченко, Гогенко, Глущенко, Гайворонські, Песоцькі. У селі проживало до двадцяти сімей з однаковим прізвищем — певно, первісно поселення українців у цій місцевості організовувалися як поселення родичів, або ж розрослися з невеликої родини (13). Та не тільки чумаки засновували свої поселення родинами, але і селяни-втікачі, які осіли на території Війська Донського та по річках “Дикого поля” й організували нове життя однією родиною. Тому і нині у цих селах проживає багато сімей з однаковим прізвищем, які часто є родичами. Наприклад, у селі Луб’янка Данилівського району частіше за інші зустрічається прізвище Сергієнко, у селі Міусово — Закрутній; у селі Осички Руднянського району проживає багато осіб з прізвищем Шевчен-

ко, у селі Новокрасино — Небензя, у селі Ільмень — Пихиєнко, Коваленко, Мирошниченко, у селі Терсінка — Ткаченко.

Відзначимо, що часто прізвище засновників села давало йому і назву: наприклад, село Гончари Данилівського району — і сьогодні там проживає багато Гончарів, Гончарових; села Бородаївка та Лемешкіно Руднянського району — у першому і досі мешкає багато сімей з прізвищем Бородай, у другому — з прізвищем Лемешко, Лемешкіни. Однак, у самих селах одне одного знають більше за прізвиськами, аніж за справжніми прізвищами. Вже ніхто не пам'ятає, що спричинило появу прізвиська "Жовна" у родині Маюрченків, прізвиська "Халипини" у родині Стаценків, "Каленики" — у родині Шупиків, "Гусятини" — Ревенків, "Лялюки" — Говоруненків тощо... Але у селі Ільмень Руднянського району ці та інші прізвиська і сьогодні активно побутують у повсякденному спілкуванні його мешканців і передаються з покоління в покоління.

Та повернемося до чумаків. Для залучення більшої кількості візників солі уряд дбав про те, щоб по соляних трактах будувалися колодязі і невеличкі крамниці, де б торгували хлібом, медом, калачами, пивом. Часто ці колодязі копали самі чумаки. Крім перевезення солі, вони також своїм коштом забезпечували худобі корм, лагодили вози, прокладали дороги, будували мости. Праця чумаків була важкою та виснажливою. Це спричиняло часті втечі серед ломщиків та возіїв солі. І уряд знаходить вихід у тому, що починає вербувати на солевидобуток і тих українців, які вже проживали у Поволжі. Указом 1797 року "все малороссы, поселенные в Саратовском и Камышинском округах, навсегда приписывались к заготовлению и вывозу соли из озера в магазины". Цим указом до солевидобутку були приписані вісім сіл: Самійлівка, Песчанка, Царівка, Володимирівка та інші, де проживало на той час понад 15,5 тисяч осіб чоловічої статі (14). У період розквіту соляного промислу кількість возіїв солі досягала двадцяти тисяч, близько вісімнадцяти тисяч пар волів обслуговували солеперевезення (15). Один з очевидців писав: "Тепер за Волгою всюды видны были беспрерывные обозы, взад и вперед идущие, и вся почти степь покрыта пасущимися волами" (16).

Щороку з 1 квітня до 1 листопада, впродовж семи місяців, чумаки перевозили сіль. Було два соляних тракти від озера Ельтон: перший — до м. Камишина (136 км), другий — до Саратова (278 км). Влітку чумацькі валки, або фури (вони склалися з кількох десятків возів) рухалися вночі, коли не так допікала спека. Рано навесні та пізньої осені чумаки мокли під дощем та мерзли під лютими степовими вітрами, а влітку їх пекло гаряче сонце. Збереглася скарга солевозів у Сенат: "За дальним провозом и за неурожаем в тамошних местах хлеба, а паче безводьем, от которого много помирает скота, ...и калмыцким грабежом не токмо себе пропитание имеют, но в крайнюю нужду и разорение пришли. Ибо она, возка, происходит с великим трудом: три пары волов бывають в ходке с солью, а четвертая для оных с водой" (17).

Візникували чумаки, як і загалом по Україні, артілью. Кожну артіль очолював отаман, який від імені цілої валки наймався на роботу, отримував заробіток і розподіляв його з урахуванням участі кожного. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігалися також у отамана, тому у дорозі, не маючи при собі грошей, чумаки були обмежені в усьому. Звичною їжею для них під час подорожі була пшоняна каша з салом або галушки, у гіршому випадку — шмат хліба з сіллю (18).

Видобуток солі на Ельтоні з року в рік зростав і потребував дедалі більше робочих рук. Тому у 1797 році новим указом уряд приписує до перевезення солі ще 17 українських слобід і надає їх населенню ряд пільг, зокрема наділяє великі угіддя для косовиці та випасу худоби на лівому березі Волги, звільняє від усіх податків і рекрутської повинності. На становищі приписних селян або "казенних возчиков" мешканці українських слобід перебували до 1828 року, коли Сенат ухвалив рішення про переселення усіх приписаних до соляних трактів селян до казенних колодязів, у зв'язку з тим, що солевидобуток на озері Ельтон у ці роки вже почав скорочуватися і "приписні селяни не мали повної зайнятості". Указом Сенату з них знімалися усі раніше надані пільги, вони переходили до категорії державних селян і обкладалися усіма податками і повинностями, включно з рекрутською. Таким чином, на початок ХІХ-го сторіччя ці пересе-

лені у нові місця українці започаткували ще 64 села, а на 1885 рік українських поселень уздовж соляних трактів було вже 753 (19).

Соляний промисел існував понад 130 років. За цей час було видобуто близько 600 млн. пудів солі, від її продажу царська казна отримала величезні прибутки. Однак 1882 року було прокладено залізницю до іншого соленосного озера — Баскунчак, і видобуток солі на Ельтоні повністю припинився. Багато українських чумаків повернулося до своїх домівок в Україну, звідки вони були завербовані державою на перевезення солі, але багато хто залишився на нових місцях проживання.

Таким чином, українські поселення у Поволжі та Подонні почали з'являтися наприкінці XVI сторіччя: селяни-втікачі з центральної та східної України шукали у волзьких та донських степах порятунку від економічного гноблення, а то й просто кращих умов існування. Цей процес розтягнувся на три сторіччя, українські втікачі-кріпаки за цей час започаткували на території сучасної Волгоградської області велику кількість своїх поселень. Однак поява українських сіл пов'язана і з таким явищем, як вербування: у 20-х роках XVIII ст. за наказом Петра I українських селян вербували для організації поселень і обробітку цілих степової ниви уздовж Царицинської сторожової лінії; а у 40-60-х роках XVIII ст. царський уряд вербував селян-чумаків з України для обслуговування солевидобутку на озері Ельтон.

Звичайно, міграція населення з України у Поволжя і з Поволжя в Україну тривала і впродовж усього XX ст. Цьому сприяло багато як політичних, так і економічних причин. Однак великі компактні поселення українців, які існують і досі у шістнадцяти з тридцяти трьох районів Волгоградської області, мають давню історію. Мешканці українських сіл дуже добре зберегли свою мову, фольклор, особливості побуту, кухні, менталітет загалом. За висловом відомого українсько-канадського письменника Петра Кравчука, історія українців поза Україною — це складова частина іс-

торії всього українського народу (20). Історія та культура українських переселенців Волгоградської області є також частиною історії та культури України і є цікавим об'єктом для ретельного обстеження та дослідження.

Література

1. Українці. Східна діаспора. — К., 1992; Українці в Росії: експрес-аналіз за результатами дослідження. — М., 1992; Украинцы. — М., 2000; Чижикова Л. Н. Украинцы. Историко-этнографический очерк традиционной культуры. — М., 1992; Чижикова Л. Н. Кубанские станицы. — М., 1976; Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской АССР. — Уфа, 1990; Шпорт А. М. Хозяйство и традиционно-бытовая культура украинцев переселенцев в Западной Сибири. — М., 1987; Дзадзієв О. Б. Украинское население автономных республик Северного Кавказа. // Нар. творчість та етнологія. — 1989. — № 5.
2. Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С. 377.
3. Долгачев И. Г. Язык земли родного края: Географические названия Волгоградской области. — Волгоград, 1989. — С. 8.
4. Рябов С. И. История родного края: XVI-XIX вв. — Волгоград, 1989. — С. 68-69.
5. Левин А. Слобода большая и богатая. // Отчий край. — 1997. — № 4. — С. 140-141.
6. Цит. за: Савина Т. Родом из Валуевки (Эльтонскому соляному промыслу 250 лет) // Отчий край. — 1997. — № 4. — С. 216.
7. Рябов С. И., Самойлов Г. П., Супрун В. И. Петр I в Царицыне и на среднем Дону. — Волгоград, 1994. — С. 116-117.
- 8-9. Там само. — С. 117-127.
- 10-11. Рябов С. И. История родного края... — С. 77-78.
12. Савина Т. Родом из Валуевки... — С. 215.
13. Див.: Багалея Д. И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.
14. Цит. за: Савина Т. Родом из Валуевки... — С. 216.
15. Волгоград: хроника истории. 1589-1989. — Волгоград, 1988. — С. 20.
16. Рябов С. И. История родного края... — С. 79.
17. Чибасов Е. Малороссы. // Трибуна. — 2001. — № 43. — С. 3-4.
18. Див.: Данилевський Г. Чумаки. — К., 1992; Орел Л. З історії чумакування в Україні. / Українська родина: Родинний і громадський побут. — К., 2000. — С. 270-280.
19. Савина Т. Родом из Валуевки... — С. 216.
20. Культура та побут населення України (за ред. В. І. Наулка). — К., 1993. — С. 255.

The article is dedicated to the question of settlement by Ukrainian peasants of steppe areas of modern Volgograd region of Russian Federation which was started at the end of XVI - at the beginning of XVII centuries and become more intensive in XVIII-XIX centuries. This process gone off at several stages: unauthorized colonization of steppe virgin lands by fugitive peasants and governmental colonization - recruiting. The author attends particularly the history of "Chymaki" and appearance of Ukrainian "Chymaki" settlements in Volga region.